



The Role of Nahj al-Balāgha in Identifying Scribal/Verbal Corruptions (Taṣḥīf) in Shi'i Narrations

(Research Article)

Rasoul Mohammadjafari^{1*} 

Submission Date: 30 July 2024

Revision Date: 18 October 2024

Acceptance Date: 10 November 2024

(Page 1-26)

Abstract

Taṣḥīf in narrations is among the textual afflictions that have affected certain ḥadīths. Such corruption at times disrupts the accurate understanding of reports and hinders the comprehension of their text and intent. Hence, one of the most important domains in ḥadīth studies is the identification of taṣḥīf and its rectification. Employing early and authoritative sources is among the most effective methods in this endeavor. Nahj al-Balāgha, beyond possessing this quality, serves as a reliable source in detecting corruptions in the transmitted words of Amīr al-Mu'minīn ('a), due to the precision and mastery of its compiler al-Sharīf al-Raḍī, and his deep familiarity with the subtle eloquence of Imām 'Alī ('a). The present study, employing the library method and through a comparative analysis, seeks to answer the question: What role does Nahj al-Balāgha play in identifying verbal taṣḥīf in Shi'i ḥadīths? The findings indicate that such corruptions appear on three levels: letters, words, and sentences. Among these, letter-level taṣḥīf is the most frequent. Letter-level taṣḥīf occurs in four forms: (1) dot-related confusion, (2) similarity of letter skeletons, (3) phonetic similarity, and (4) addition of extra letters. Although works such as al-Kāfī and Tuḥaf al-'Uqūl were compiled before Nahj al-Balāgha, the comparative examples demonstrate that word forms in Nahj al-Balāgha are often preserved with greater precision. In the process of identifying taṣḥīf, supporting evidence was sought not only from Nahj al-Balāgha but also from other corroborative indicators: recourse to earlier ḥadīth sources, contextual analysis, reference to lexicons, application of

1. Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Shahed University, Tehran, Iran

*: Corresponding Author:

Email: r.mjafari@shahed.ac.ir

How to cite this article: Mohammadjafari, R. (2024). The Role of Nahj al-Balāgha in Identifying Scribal/Verbal Corruptions (Taṣḥīf) in Shi'i Narrations, *Quarterly Journal of Nahj al-Balāgha Research*, 12(47), 1-26. <https://doi.org/10.22084/NAHJ.2025.30621.3164>

grammatical principles, and consultation with prominent commentators and ḥadīth scholars.

Keywords: Imām ‘Alī (‘a), Nahj al-Balāgha, Shi‘i narrations, Letter-Level Corruption, Word-Level Corruption, Sentence-Level Corruption.

Extended Abstract

1. Introduction

The most renowned work preserving the words of Imām ‘Alī (‘a) is Nahj al-Balāgha. This compilation, gathered by al-Sharīf al-Raḍī, contains selections of the Imām’s eloquent sermons, letters, and admonitions. Al-Sharīf al-Raḍī—himself a poet of considerable renown—undertook this project upon the suggestion of certain scholars, carefully collecting pieces of Imām ‘Alī’s (‘a) discourse, distinguished by their extraordinary eloquence, the treasures of Arabic rhetoric, and their brilliance in both religious and worldly matters. Alongside Nahj al-Balāgha, other works, both before and after it, independently or in collections of ḥadīths of other Imāms (‘a), also preserved portions of Imām ‘Alī’s words. A comparison between his statements in Nahj al-Balāgha and parallel reports in other works reveals differences in the recording of certain letters and words. Such variation indicates the likelihood of taṣḥīf in those alternative sources. The present research thus aims to identify instances of taṣḥīf in selected statements from Imām ‘Alī (‘a) by reference to the more reliable transmission in Nahj al-Balāgha.

2. Theoretical Framework

Because ḥadīth is composed in non-revelatory language, it has been vulnerable to textual distortions from the time of its transmission. Among these is taṣḥīf. Such corruption may lead to misinterpretation or altered meanings, thereby impeding proper comprehension of the text. Taṣḥīf refers to the alteration of part of an isnād or matn (document) into something similar or closely resembling it. Reports affected by such corruption are classified according to the type of taṣḥīf involved: verbal (lafẓī) and semantic (ma‘qūl). Verbal taṣḥīf may be either visual (scribal) or auditory. Each of these can occur in either the isnād (reference) or the matn (text) of the narrated ḥadīth. Visual taṣḥīf arises when two letters have similar written forms and are thereby confused (for instance, a letter with dots exchanged for another without). Auditory taṣḥīf occurs when two words sound similar or share rhythmic patterns, leading to substitution.

Taṣḥīf in ḥadīth literature may stem from the original transmitters, from the compilers of the primary sources, or from later scribes and copyists.

One key method of identifying *taṣḥīf* is the comparison of parallel transmissions in multiple sources—whether those works are direct sources of the report under study (e.g., Shaykh al-Ṣadūq’s writings relative to *Makārim al-Akhlāq* or *Mishkāt al-Anwār*), or independent sources that also transmit the ḥadīth through other channels (e.g., *Man Lā Yaḥḍuruhu al-Faqīh* relative to *al-Kāfī*). Likewise, transmission of the same report in later compilations and commentaries—such as *Biḥār al-Anwār* citing *Amālī al-Ṣadūq*, or *Wasā’il al-Shī’a* citing the *Kutub al-Arba’a*—is beneficial, since the versions available to those scholars may have been more complete and accurate than those presently extant.

3. Method

This research adopts a library-based approach and employs comparative textual analysis. By comparing selected sayings of Imām ‘Alī (‘a) as preserved in *Nahj al-Balāgha* with their counterparts in other sources, the study highlights the various instances of *taṣḥīf*—at the level of letters, words, and sentences—using *Nahj al-Balāgha* as the primary point of reference.

4. Conclusion

The study demonstrates that distortions found in other ḥadīth sources, when compared against *Nahj al-Balāgha*, fall into three categories: a) Letter-level corruption, b) Word-level corruption, and c) Sentence-level corruption. Among these, letter-level corruption was the most frequent. It appeared in four forms: 1) Confusion caused by the placement of dots, 2) Confusion due to similarity of letter skeletons, 3) Confusion arising from phonetic resemblance, 4) Confusion through the addition of extra letters.

Thus, *Nahj al-Balāgha*, by virtue of its unique status, can serve as a highly reliable reference for assessing potential *taṣḥīf* in parallel narrations preserved elsewhere. This study provides examples of such corruptions found in works such as *al-Kāfī*, *Man Lā Yaḥḍuruhu al-Faqīh*, and *Tuḥaf al-Uqūl*.

In addition to reliance on *Nahj al-Balāgha*, the identification of *taṣḥīf* was corroborated through multiple lines of evidence: a) Recourse to other ḥadīth sources that transmit the same reading as in *Nahj al-Balāgha* b) Evaluation of the corrupted word/phrase against the contextual flow of discourse c) Lexical analysis using classical dictionaries d) Application of grammatical principles to assess syntactic placement and structure, and e) Consideration of the views of eminent ḥadīth commentators and scholars.

The reasons for preferring the transmission of *Nahj al-Balāgha* over other versions, in the examined cases, are presented in the table below.

Table 1. Reasons for preferring the narration of Nahj al-Balagha over other narrations

Cases Under Study	Reasons and evidences for preferring the report in Nahj al-Balāgha and for identifying instances of taṣḥīf in other ḥadīth sources						
	Text of Nahj al-Balāgha	Context of the Discourse	Utilization of Other Sources	Scholars' Reasoning Based on Nahj al-Balāgha	Utilization of Lexical Works	Grammatical Rules	Verses of the Quran
بمضارع / بمضارع	✓	✓	✓	✓			
الهيأء / الهياأ	✓	✓	✓	✓	✓		
الشاب / الشائب	✓	✓	✓	✓	✓		
تظافر / تضافر	✓			✓	✓		
الإعتبار / الإعتدار	✓	✓	✓	✓			
لباساً / لبأ	✓	✓	✓	✓			
ثبرد / تحمّل	✓	✓		✓	✓		
بؤوئهم / بؤوئهم	✓	✓		✓			
ألا فلا تائب / أ فلا تائب	✓	✓	✓			✓	
لا تشتمله هو / لا يُشتمل بحد	✓			✓		✓	✓

References [in Persian]

- Seyyed Razi, Mohammad ibn Hossein. (1378). *Nahj al-Balagha*. Translator: Seyyed Jafar Shahidi. Tehran: Scientific and Cultural Publications Company.
- Ibn Shuba Harani, Hasan ibn Ali. (1376). *Rahavard-e Kherad / Translation of Tuḥaf al-Uqul*. Tehran: Farzan Rooz Publications.
- Ibn Meitham, Meitham ibn Ali. (1375). *Translation of Sharh Nahj al-Balagha Ibn Meitham*. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation.
- Pakatchi, A. (1392). *Fiqh al-Hadith (With Emphasis on Lexical Issues)*. Tehran: Imam Sadeq University.
- Delbari, A. (1391). *Asib-shenasi Fahm al-Hadith*. Mashhad: Razavi Islamic Sciences University.
- Delbari, S. A.; Khodaei, S. M. (1393). The Role of the Quran in Detecting and Correcting Tashih in Narrations. *Journal of Hadith Sciences*, 73 (Fall), 77-95.

- Sadr, H. (1357). *Shi'a wa Payehgozari 'Ulum Islami*. Tehran: Rouzbeh.
- Tabatabai, M. K. (1390). *Mantiq Fahm al-Hadith*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Mas'udi, A. H. (1389). *Asib-shenakht al-Hadith*. Qom: Zayer Publications. "A"
- Mas'udi, A. H. (1389). *Darsnameh Fahm al-Hadith*. Qom: Zayer Publications. "B"
- Ma'aref, M. (1387). *Shenakht al-Hadith (Foundations of Text Understanding – Principles of Isnād Criticism)*. Tehran: Naba'.
- Makarem Shirazi, N. (1375). *Payam Imam Amir al-Mu'minin (a.s.)*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Mahdavi Rad, M. A., & Delbari, A. (1390). Tashih in Narrations and Methods of Detecting It. *'Ulum al-Hadith*, 59 (Spring-Summer), 16-44.
- Mirlohi, S. R., & Mirlohi, S. A. (1393). The changing of Estisagoana to Estesnaona due to diacritical mistake (/tashif/) and its effects on the descriptions and translation of Nahj al balagha. *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha*, Vol. 2, No. 5, 1-20.

References [in Arabic]

- *Holy Quran*
- Seyyed Razi, Mohammad ibn Hossein. (1414 AH). *Nahj al-Balagha* (for Subhi Saleh). Qom: Hijrat.
- Ibn Abi al-Hadid, Abdul Hamid ibn Hibat Allah. (1404 AH). *Sharh Nahj al-Balagha*. Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library Publications.
- Ibn Athir Jazari, Mubarak ibn Mohammad. (1367). *Al-Nihaya fi Gharib al-Hadith wa al-Athar*. Edited by: Mahmoud Mohammad Tanahi. Qom: Ismailiyan Publishing Institute.
- Ibn Hajar Asqalani, Ahmad ibn Ali. (1427 AH). *Nukhbat al-Fikr fi Mustalah Ahl al-Athar*. Beirut: Dar Ibn Hazm.
- Ibn Shuba Harani, Hasan ibn Ali. (1404 AH). *Tuhaf al-Uqul*. Qom: Jame'eh Modarresin.
- Ibn Salah, Osman ibn Abdul Rahman. (1423 AH). *Ma'rifat Anwa' 'Ilm al-Hadith*. Qom: Dar al-Kutub al-'Ilmiya.
- Ibn Fares, Ahmad ibn Fares. (1404 AH). *Mu'jam Maqayis al-Lugha*. Qom: Maktab al-I'lam al-Islami.
- Ibn Manzur, Mohammad ibn Makram. (1414 AH). *Lesan al-Arab*. Beirut: Dar al-Fikr for Printing, Publishing, and Distribution.
- Badi' Ya'qub, Emil. (1386). *Mawsu'at al-Sarf wa al-Nahw wa al-I'rab*. Tehran: Naser Khosro.
- Boroujerdi, Hossein. (1386). *Jame' Ahadith al-Shi'a*. Edited by: Group of Researchers. Tehran: Farhang Sabz Publications.
- Tamimi Amudi, Abdul Wahid ibn Mohammad. (1366). *Tasnif Gharar al-Hikam wa Durar al-Kalim*. Qom: Daftar Tablighat.
- Tamimi Amudi, Abdul Wahid ibn Mohammad. (1410 AH). *Gharar al-Hikam wa Durar al-Kalim*. Qom: Dar al-Kitab al-Islami.

- Thaqafi, Ibrahim ibn Mohammad ibn Sa'id ibn Hilal. (1395 AH). *Al-Gharat*. Tehran: Ministry of Guidance.
- Danbali Khoyi, Ibrahim ibn Hossein. (n.d.). *Al-Durra al-Najafiya*. No place: No publisher.
- Raghīb Isfahani, Hossein ibn Mohammad. (1412 AH). *Mufradat Alfaz al-Quran*. Edited by: Safwan Adnan Dawoodi. Beirut-Damascus: Dar al-Qalam.
- Zamakhshari, Mahmoud ibn Omar. (1417 AH). *Al-Fa'iq fi Gharib al-Hadith*. Edited by: Ibrahim Shams al-Din. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiya.
- Suyuti, Abdul Rahman ibn Abi Bakr. (1420 AH). *Tadrib al-Rawi fi Sharh Taqrib al-Nawawi*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Suyuti, Abdul Rahman ibn Abi Bakr. (n.d.). *Al-Bahr al-Ladhi Zakhara fi Sharh Alfiya al-Athar*. Edited by: Anis ibn Ahmad Andunusi. No place: Maktabat al-Ghurabaa al-Athariya.
- Shushtari, Mohammad Taqi. (1376). *Bahj al-Sibagha*. Tehran: Dar Amir Kabir.
- Shahid Thani, Zayn al-Din ibn Ali. (1408 AH). *Al-Ri'aya fi 'Ilm al-Diraya*. Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Public Library.
- Sahib ibn 'Abbad, Ismail ibn 'Abbad. (1414 AH). *Al-Muheet fi al-Lugha*. Edited by: Mohammad Hasan Al-Yasin. Beirut: Alam al-Kutub.
- Saleh, Subhi. (1376). *'Ulum al-Hadith wa Istilahatuh*. Tehran: Organization of Endowments and Charity Affairs, Osveh Publications.
- Saduq, Mohammad ibn Ali ibn Babawayh. (1398 AH). *Al-Tawhid*. Edited by: Seyyed Hashem Hosseini Tehrani. Qom: Jame'eh Modarresin.
- Saduq, Mohammad ibn Ali ibn Babawayh. (1413 AH). *Man La Yahduruhu al-Faqih*. Qom: Islamic Publications Office.
- Tusi, Mohammad ibn Hasan. (1407 AH). *Tahdhib al-Ahkam*. Edited by: Hasan al-Mousavi Kharsan. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Tusi, Mohammad ibn Hasan. (1411 AH). *Misbah al-Mutahajjid wa Silah al-Mut'abid*. Beirut: Mu'assasat Fiqh al-Shi'a.
- Tusi, Mohammad ibn Hasan. (1414 AH). *Al-Amali*. Qom: Dar al-Thaqafa.
- 'Arousi Hawwazi, Abdul Ali ibn Juma'a. (1415 AH). *Tafsir Nur al-Thaqalin*. Qom: Ismailiyan.
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad. (1409 AH). *Kitab al-'Ayn*. Qom: Nashr Hijrat.
- Fayyaz Kashani, Mohammad Mohsen. (1406 AH). *Al-Wafi*. Isfahan: Imam Amir al-Mu'minin Ali Library.
- Fayoumi, Ahmad ibn Mohammad. (1414 AH). *Al-Misbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir*. Qom: Dar al-Hijra Institute.
- Kulayni, Mohammad ibn Ya'qub. (1407 AH). *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Laithi Wasiti, Ali ibn Mohammad. (1376). *'Uyoon al-Hikam wa al-Mawa'idh*. Qom: Dar al-Hadith.
- Ma'maghani, Abdullah. (1411 AH). *Maqbas al-Hidaya fi 'Ilm al-Diraya*. Qom: Al-Bayt Foundation for Heritage Revival.

- Majlisi, Mohammad Baqir ibn Mohammad Taqi. (1403 AH). *Bihar al-Anwar*. Edited by: Group of Researchers. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Majlisi, Mohammad Baqir ibn Mohammad Taqi. (1404 AH). *Mira'at al-'Uqul fi Sharh Akhbar Ahl al-Rasul*. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyya.
- Mufid, Mohammad ibn Mohammad. (1413 AH). *Al-Irshad fi Ma'rifat Hujaj Allah 'ala al-'Ibad*. Qom: Sheikh Mufid Congress.
- Mir Damad, Mohammad Baqir ibn Mohammad. (n.d.). *Al-Rawashih al-Samawiya fi Sharh al-Ahadith al-Imamiya*. No place: No publisher.
- Nouri, Hossein ibn Mohammad Taqi. (1408 AH). *Mustadrak al-Wasa'il wa Mustanbat al-Masa'il*. Edited by: Al-Bayt Foundation. Qom: Al-Bayt Foundation.
- Wurram ibn Abi Firas, Mas'ud ibn Isa. (1410 AH). *Tanbih al-Khawatir wa Nuzhat al-Nawazir (Majmu'at Wurram)*. Qom: Maktabat Faqih.



(مقاله پژوهشی)

نقش نهج البلاغه در شناسایی تصحیف لفظی روایات شیعه

رسول محمدجعفری^{*۱}

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۵/۰۹ بازنگری مقاله: ۱۴۰۳/۰۷/۲۷

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۸/۲۰

(از ص ۸ تا ۲۶)

چکیده

تصحیف در روایات از آفتهایی است که برخی روایات بدان دچار شده‌اند. این آفت گاه در فهم صحیح و دقیق روایات خلل ایجاد کرده و مانع از فهم متن و مقصود شده است، لذا از مهمترین مطالعات حدیثی شناسایی تصحیفات و تصحیح آن‌ها است. بهره‌گیری از منابع کهن و معتبر از روش‌های کارآمد در این عرصه است. نهج البلاغه در کنار برخورداری از این ویژگی، به دلیل دقت و تسلط گردآورنده آن -سیدرضی- به روایات و اشراف به ظرایف سخن امام علی (ع)، منبعی متقن در شناسایی تصحیفات رخ داده در سخنان امیرمؤمنان (ع) است. پژوهش حاضر با روش کتابخانه‌ای و به صورت مطالعه تطبیقی در پی پاسخ به این سؤال برآمده است که نقش نهج البلاغه در شناسایی تصحیف لفظی روایات شیعه چگونه است؟ یافته‌های تحقیق نشان داد که تصحیفات در سه سطح: حروف، واژه و جمله بودند. تصحیف در سطح حروف بیش از تصحیف در دو نوع دیگر رخ داده است. تصحیف در سطح حروف در چهار صورت بودند: ۱) تصحیف مبتنی بر نقطه، ۲) تصحیف ناشی از پایه حروف، ۳) تصحیف برآمده از تشابه آوایی، ۴) تصحیف در حروف افزوده شده. با وجود آن که آثاری چون کافی و تحف العقول پیش از نهج البلاغه تدوین گردیده‌اند، اما در بررسی نمونه‌ها روشن شد که صورت واژگان در نهج البلاغه دقیق‌تر ثبت شده‌اند. برای شناسایی تصحیف در کنار استدلال به نهج البلاغه، به قرائن دیگر نیز استشهاد گردید. از جمله: بهره‌گیری از مصادر حدیثی، سیاق کلام، استفاده از کتاب‌های لغت، بهره‌گیری از قواعد دستوری، بهره‌برداری از دیدگاه شارحان حدیثی و حدیث‌پژوهان برجسته.

کلید واژه‌ها: امام علی (ع)، نهج البلاغه، روایات شیعه، تصحیف حروف، تصحیف واژه، تصحیف جمله.

۱. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران

۱. مقدمه

مشهورترین اثری که سخنان امام علی (ع) را در خود جای داده، نهج البلاغه است. این اثر مجموعه‌ای گردآمده از سخنان فصیح و بلیغ آن حضرت است که به وسیله سیدرضی (۴۰۶ق) جمع‌آوری شد. در فصاحت و بلاغت امیرمؤمنان (ع) سخن بسیار گفته‌اند، از جمله ابن‌ابی‌الحدید نوشته است: امام علی (ع) پیشوای فصیحان و سرور بلیغان است، آن‌سان که در وصف سخنش گفته‌اند: پایین‌تر از سخن آفریننده، و برتر از سخن آفریده‌شدگان است. مردمان از او خطابه و نویسندگی را فراگرفتند (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق: ۲۴/۱). نهج البلاغه نه تنها در فصاحت و بلاغت در اوج است بلکه از نظر معنا در بلندای معارف الهی قرار دارد. سید جعفر شهیدی در مقدمه‌اش بر این اثر نوشته است: «نهج البلاغه هم لفظ آن صلابت شعر شاعران پیش از اسلام را به یاد می‌آورد و هم معانی بلند قرآن کریم و سنت نبوی را در بردارد. هم موعظت است و هم دستور زندگی و هم درگاه ربوبیت را آموزنده راه و رسم بندگی» (سیدرضی، ۱۳۷۸: ۱۹، مقدمه).

سیدرضی، نخستین شاعری است که شعر بسیار و نیکو می‌سرود و اولین کسی است که درباره‌اش گفته‌اند: بهترین شاعر قریش و برترین شاعر دودمان ابوطالب است که در میان متقدمان و متأخران شاعری به مرتبت او نیامده است (صدر، ۱۳۵۷: ۱۷۳). این کتاب را سیدرضی به پیشنهاد برخی عالمان سامان داد و به گردآوری منتخبی از خطبه‌ها، نامه‌ها و موعظه‌های امام علی (ع) که دربردارنده بلاغت و فصاحت شگفت‌انگیز، گوهرهای ادب عرب و درخشان در امور دینی و دنیوی است اقدام کرد (سیدرضی، ۱۴۱۴ق: ۳۴).

بر اساس چنین جایگاه ممتازی از نهج البلاغه است که این اثر پس از قرآن، بیشترین اقبال را در عالم اسلام داشته است و از دیرباز تاکنون شروح فراوانی به قلم دانشمندان شیعه و سنی نگاشته شده و ترجمه‌های متعدد و متنوعی از آن ارائه گردیده است. به موازات نهج البلاغه، آثار دیگری پیش و پس از آن به صورت مستقل یا در کنار روایات دیگر معصومان (ع)، سخنان امام علی (ع) را گرد آورده‌اند. مقایسه سخنان مشابه آن حضرت در نهج البلاغه و سایر آثار بر وجود تفاوت در ضبط برخی حروف و واژگان دلالت دارد. این دگرگونی احتمال تصحیف سخنان امام (ع) را در منابع دیگر نشان می‌دهد. گذشته از اعتبار نهج البلاغه به واسطه دقت و توانایی سیدرضی در ثبت صحیح سخنان حضرت، شواهد دیگر گویای رخداد تصحیف در دیگر مصادر است که باید هر مورد را به صورت جداگانه به بحث گذارد.

۱-۱. بیان مسئله

حدیث معصومان (ع) همزاد قرآن بوده و در کنار آیات قرآن منبع معرفتی مسلمانان به حساب آمده است. با این وجود بین آن دو تفاوت‌های فراوانی وجود دارد؛ از جمله آن‌که به دلیل الفاظ غیر وحیانی‌اش به آسیب‌ها و آفت‌هایی از زمان صدورش دچار شده است. از جمله آن‌ها تصحیف است. تصحیف زمینه برداشت معنای نادرست یا متفاوت را موجب می‌شود و درک صحیح متن را تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ زیرا کلمات و عبارات معانی خاصی دارند و هرگونه تغییر در آنها می‌تواند معنا یا برداشت اصلی را تغییر دهد.

حدیث‌پژوهان یکی از پیش‌نیازهای ضروری فهم حدیث را آگاهی از تصحیف‌های احتمالی در متن حدیث دانسته‌اند (مسعودی، ۱۳۸۹: ۱۳۷ «ب»); زیرا تصحیف مخلّ معنا بوده و مانع از فهم درست متن می‌شود (مسعودی، ۱۳۸۹: ۱۸۴ «الف»). اندک تغییر در حرکات، حروف، کلمات و عبارات، فهم مقصود متکلم را با مشکل مواجه خواهد کرد و یا موجب انحراف در فهم آن خواهد شد (دلبری، ۱۳۹۱: ۲۶۸). از این روی بزرگان حدیث به شناختن حدیث مصحّف، توجهی خاص داشته و شناخت آن را مهم دانسته‌اند. هرکس حدیث مصحّف را می‌شناخت، ارج می‌نهادند؛ زیرا حدیث مصحّف، بسیاری از دانشمندان را به اشتباه دچار کرده است (صالح، ۱۳۷۶: ۱۹۰). مراد از تصحیف، تغییر بخشی از سند یا متن به مشابهش یا نزدیک به آن است (مامقانی، ۱۴۱۱ق: ۲۳۷/۱). حدیث مصحّف با توجه به نوع تصحیفی که در آن رخ داده است به تصحیف لفظی و معقول (معنوی) تقسیم می‌گردد. تصحیف لفظی یا دیداری است و یا شنیداری؛ هر یک از این دو تصحیف در سند یا متن روایت امکان وقوع دارد (میر داماد، بی‌تا: ۱۳۴؛ ابن‌صلاح، ۱۴۲۳ق: ۳۸۹؛ شهید ثانی، ۱۴۰۸ق: ۱۱۱-۱۰۹؛ مامقانی، ۱۴۱۱ق: ۲۴۱-۲۳۸/۱). تصحیف معنوی، گونه‌ای تحریف معنایی است و با بحث کنونی ارتباطی ندارد^۱ (مسعودی، ۱۳۸۹: ۶۸ «ب»).

تصحیف دیداری، هنگامی پدید می‌آید که تشابه در چگونگی نوشتن لفظ باشد؛ یعنی حرفی، شباهت نوشتاری با حرف دیگر داشته باشد و در نتیجه، این دو حرف با یکدیگر جا به جا شوند؛ مانند شباهت «باء» و «یاء» و شباهت «راء» و «زاء» به یکدیگر که موجب تصحیف «برید» به «یزید» یا به‌عکس می‌شود (مسعودی، ۱۳۸۹: ۶۸ «ب»، رک: شهید ثانی، ۱۴۰۸ق: ۱۱۰؛ مامقانی، ۱۴۱۱ق: ۲۴۰/۱). در تصحیف شنیداری دو کلمه ممکن است تلفظی نزدیک به هم داشته باشد و یا هم‌وزن باشند و در نتیجه، با یکدیگر اشتباه شوند؛ مانند تصحیف مشهور «عاصِمُ الْأَحْوَلُ» به «واصِلُ الْأَحْذَبُ» که در وزن و تلفظ، تشابه دارند (مسعودی، ۱۳۸۹: ۶۹ «ب»، رک: شهید ثانی، ۱۴۰۸ق: ۱۱۰؛ مامقانی، ۱۴۱۱ق: ۲۴۰/۱).

تصحیف در کتب حدیثی ممکن است از سوی خود مؤلف یا افراد قبل از وی باشد؛ یعنی راویان اصلی یا مؤلفان مصادر اولیه و یا افراد پس از مؤلف که نسخه‌برداران و کاتبان کتب حدیثی را در برمی‌گیرد (دلبری، ۱۳۹۱: ۲۶۸). در اهمیت تصحیف، گفته شده که دانش سترگی است که تنها دانشمندان چیره‌دست از عهده آن برمی‌آیند (شهید ثانی، ۱۴۰۸ق: ۱۰۹). محدثان متقدم، فرقی بین تصحیف و تحریف قائل نمی‌شدند (سیوطی، بی‌تا: ۱۲۷/۱)؛ زیرا این دو نوع از راه مشافهه و سماع نقل نمی‌شدند؛ بلکه از روی کتاب‌ها نقل می‌شدند به همین دلیل در این کار، گاهی خطا صورت می‌گرفته است (صالح، ۱۳۷۶: ۱۹۰). اما متأخران بین آن دو تفاوت قائل شده‌اند؛ غالباً بر این نظر هستند که اگر تغییر کلمه در نقطه‌های آن باشد، تصحیف گفته شده و در صورتی که تغییر در حرکات کلمه - بدون تغییر حروف - باشد، تحریف اطلاق می‌گردد (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۲۷ق: ۲۹۰؛ سیوطی، ۱۴۲۰ق: ۳۶۵) برخی نیز

۱. تصحیف معنوی، هنگامی است که تغییری در لفظ سند یا متن حدیث رخ نمی‌دهد؛ بلکه معنای آن، اشتباه فهمیده می‌شود. مثلاً حرف جرّ «مِنْ» در جایی که بیانیه است، تبعیضیه تلقی‌شود، یا کلمه‌ای که در چند معنا مشترک است، اشتباهاً به معنایی تفسیر شود که مراد گوینده نیست (مسعودی، ۱۳۸۹: ۶۸).

معتقدند در حدیث محرف هدف از تغییر در سند یا متن عامدانه و برای اثبات مطلبی نادرست است (مامقانی، ۱۴۱۱ق: ۲۲۴/۵).

حدیث پژوهان مقایسه روایت مشابه در چند مصدر را یکی از راه‌های شناسایی تصحیف در روایت دانسته‌اند؛ چه این کتاب‌ها منبع کتابی باشند که در دست پژوهش است (مانند کتاب‌های شیخ صدوق (۳۸۱ق)، نسبت به مکارم الأخلاق و مشکاة الأنوار) و چه منبع آن نباشند و آن حدیث را از طریق دیگری نقل کرده باشند (مانند کتاب من لا یحضره الفقیه نسبت به کافی) (مسعودی، ۱۳۸۹: ۷۱-۷۲ «الف»). همچنین نقل همان حدیث در شرح‌ها و جوامع روایی، با استناد به همان منبعی که روایت مورد بررسی در آن آمده نیز سودمند است (مانند: نقل بحار الأنوار از أمالی صدوق، و نقل وسائل الشیعة از کتب اربعه)؛ زیرا ممکن است نسخه‌های موجود نزد آن شارحان یا مؤلفان جوامع روایی، کامل‌تر و صحیح‌تر از نسخه‌هایی بوده باشند که هم‌اینک در دسترس است. امروزه، در احیا و تصحیح متون و مصدريابی آنها، از همه این‌ها استفاده می‌کنند و برای یافتن متن‌های مشابه و تقویت متن، از دیگر نقل‌ها و دیگر کتاب‌ها و مجموعه‌های روایی نیز یاری می‌گیرند. این روش، در عمل کارا و سودمند است (مسعودی، ۱۳۸۹: ۷۲ «الف»).

شایان ذکر است در بررسی تصحیف لزوماً قدمت منبع عامل ترجیح آن نخواهد بود؛ ممکن است در مقایسه دو منبع، نقل منبع متأخر بر متقدم رجحان داشته باشد. این می‌تواند به دلایل مختلفی باشد؛ از جمله: دقت مصدر پسین نسبت به منبع پیشین، سخن‌دانی و تسلط مؤلف به ادبیات روایات، تفاوت نسخه‌ها، گستردگی یا محدودیت روایات گردآوری شده (چنان که سیدرضی تنها به گزینش برخی سخنان امام علی (ع) بسنده کرده است)؛ به طور طبیعی هرچه دایره روایات تنگ‌تر باشد، دقت در آن‌ها افزون‌تر خواهد بود. این رویکرد در مطالعات حدیثی محدثان برجسته چون علامه مجلسی تبلور یافته است و همان‌طور که جلوتر خواهد آمد مجلسی گاه با استناد به نهج البلاغه وجود تصحیف در نقل کافی را متذکر شده است.

این پژوهش با هدف شناسایی تصحیف‌های روی داده در برخی سخنان امام علی (ع) با مرجعیت نهج البلاغه سامان می‌یابد. خواه تصحیف رخ داده در منابع مقدم بر نهج البلاغه باشد و خواه در منابع متأخر از آن. پژوهش حاضر با روش کتابخانه‌ای و به صورت مطالعه تطبیقی صورت می‌گیرد و در پی پاسخ به این سؤال است که نقش نهج البلاغه در شناسایی تصحیف لفظی روایات شیعه چگونه است؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های ذیل در موضوع تصحیف در روایات تدوین گردیده‌اند:

- میرلوحی و میرلوحی (۱۳۹۳) در مقاله «تصحیف استیثاقنا به استثنائنا و اثر آن در شرح‌ها و ترجمه‌های نهج البلاغه» بر این باور بوده‌اند که عبارت «استیثاقنا» در خطبه ۱۲۷ و ۱۷۶ نهج البلاغه به اشتباه «استثنائنا» ضبط شده است و به این نتایج دست یافته‌اند؛ (۱) بسیاری از شارحان و مترجمان نهج البلاغه با کمک سیاق کلام توانسته‌اند همان وجه صحیح عبارت را ترجمه و شرح نمایند؛ (۲) جناس تصحیف در

برخی موارد می‌تواند موجب اشکال و اشتباه در متون قدیم شود و ۳) تصحیح بینا بین متون در برخی موارد موجب می‌شود متن در دست تصحیح دقیق‌تر و صحیح‌تر ارائه گردد.

نفیسی و افسردیر (۱۳۹۷) در مقاله «کاربست بینامتنیت قرآنی در تصحیح متن روایات: مطالعه موردی نهج البلاغه» بر این باور بوده‌اند که به دلیل اثرپذیری نهج البلاغه از قرآن و وجود رابطه بینامتنی میان آن‌ها، می‌توان با استفاده از روش بینامتنیت به شناسایی تصحیف، درج و اضطراب در متن نهج البلاغه اقدام کرد. نویسندگان نمونه‌هایی از تصحیف، درج و اضطراب در نهج البلاغه را بهره‌گیری از قرآن تبیین کرده‌اند.

مهدوی‌راد و دلبری (۱۳۹۰) در مقاله «آفت تصحیف در روایات و راهکارهای شناسایی آن» به بررسی مفهوم تصحیف، انواع، عوامل و پیامدهای آن و راهکارهای شناسایی روایات تصحیف شده و ضرورت تصحیح آن پرداخته‌اند. از جمله راهکارهایی که در تصحیف‌شناسی بیان کرده‌اند عبارتند از: مقایسه و مقابله نسخه‌های مختلف یک کتاب روایی با کتاب‌های دیگر، مراجعه به اصول اولیه و مصادر اصلی روایات، مقایسه و مطابقت دادن روایات هم‌مضمون یا قریب المضمون مذکور در کتب متعدد روایی با هم، مراجعه به شروح کتب حدیثی و جوامع روایی ثانوی مانند الوافی، وسائل الشیعه و بحارالانوار.

بررسی پژوهش‌های سامان یافته در موضوع تصحیف در نهج البلاغه نشان می‌دهد که مقاله اول تنها به بررسی تصحیف رخ داده در یک واژه نهج البلاغه پرداخته است. در مقاله دوم، نویسندگان به تبیین تصحیف، درج و اضطراب در نهج البلاغه با بهره‌گیری از قرآن همت گماشته‌اند. مقاله سوم به روش‌های شناسایی تصحیف مورد اتمام قرار داده و از شناسایی تصحیف با بهره‌گیری از نهج البلاغه سخن به میان نیامده است. تفاوت نوشتار حاضر با سه پژوهش مذکور و دیگر تحقیقات در این است که با معیار قرار دادن نهج البلاغه، تصحیفات روی داده در سخنان مشابه امام علی (ع) را در سایر منابع شناسایی و تبیین خواهد کرد. البته ناگفته نماند که تحقیقاتی نیز در حوزه عام تصحیف در روایات انجام شده است که هر چند ارتباط مستقیمی با این پژوهش ندارند ولی از محتوا و دستاوردهای آن‌ها در این پژوهش استفاده خواهد شد.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

تصحیف در روایات از آسیب‌هایی است که روایات فراوانی بدان دچار شده‌اند؛ بنابراین از مهمترین مطالعات در حوزه حدیث‌پژوهی شناسایی و تصحیح آن‌ها است. یکی از روش‌های کارآمد و سودمند در این حوزه بهره‌گیری از منابع کهن و نزدیک به عصر معصومان (ع) است. نهج البلاغه در کنار بهره‌مندی از ویژگی مذکور به دلیل دقت فراوان و دانش دینی و ادبی گسترده سیدرضی، مصدري قابل اتکا جهت شناسایی و تصحیح تصحیفات سخنان امام علی (ع) در سایر مصادر روایی است. پژوهش حاضر می‌تواند الگویی پیش‌روی حدیث‌پژوهان جهت بهره‌گیری از نهج البلاغه در این عرصه باشد.

شایان گفتن است دلایلی بر انتقال نسخه‌ای از نهج البلاغه با خط سیدرضی وجود دارد، از جمله ابن‌ابی‌الحدید در شرح خود نوشته است: «قد وجدت النسخة التي بخط الرضي أبي الحسن جامع فحج البلاغة»

(ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق: ۳/۱۲). از این قرینه به دست می‌آید که ابن ابی‌الحدید به نسخه‌ای که به خط سیدرضی بوده دسترسی داشته و از آن در شرح خود استفاده کرده است. بنابراین شرح وی معیاری مطمئن برای دستیابی به ضبط دقیق کلمات است. ابن میثم در شرح خود بر شرح ابن ابی‌الحدید و نهج‌البلاغه منقول وی اعتماد کرده است (ابن میثم، ۱۳۷۵: ۴۱۳/۳). شوشتری نیز در مواضع متعددی از شرح خود، شرح ابن ابی‌الحدید، شرح ابن میثم و نسخه خطی را ملاک ارزیابی سخنان امام علی (ع) قرار داده است (شوشتری، ۱۳۷۶: ۳۲/۱ و ۳۳ و ۴۲). بنابراین با بهره‌گیری از سه شرح: ابن ابی‌الحدید، ابن میثم و شوشتری، می‌توان اطمینان نسبی در کیفیت ثبت واژه در نسخه اولیه و دست‌نویس سیدرضی به دست آورد، لذا در این پژوهش در بررسی تمام واژگان محل بحث به این شروح مراجعه خواهد شد.

۲. بحث

شناسایی تصحیفات رخ داده در روایات مأخذ حدیثی با بهره‌گیری از نهج‌البلاغه در سه سطح: (۱) تصحیف در سطح حروف، (۲) تصحیف در سطح واژه، (۳) تصحیف در سطح جمله است.

۲-۱. شناسایی تصحیف در سطح حروف

با بررسی‌های صورت گرفته در روایات نهج‌البلاغه و سایر منابع روایی، تصحیف در سطح حروف در چهار صورت شناسایی گردید: (۱) تصحیف مبتنی بر نقطه؛ (۲) تصحیف ناشی از پایه حروف؛ (۳) تصحیف برآمده از تشابه آوایی و (۴) تصحیف در حروف افزوده شده. به تفصیل و با بیان نمونه، یکایک آن‌ها تبیین می‌گردد.

۲-۱-۱. شناسایی تصحیف مبتنی بر نقطه

نقطه در آغاز خط عربی وجود نداشت و با وجود آنکه از اواخر سده نخست هجری کاربرد آن آغاز شده، اما تا سده پنجم هجری همچنان استفاده از نقطه در نوشتار محدود بوده است (پاکتچی، ۱۳۹۲: ۲۸۵). در صورت حذف نقطه برخی حروف شبیه یکدیگر خواهند شد، از جمله آن‌ها: «ص» و «ض» هستند که در سخنان یکسان امام علی (ع) روی داده است و با بهره‌گیری از نهج‌البلاغه قابل شناسایی است.

در تفسیر نور الثقلین از ارشاد شیخ مفید (۴۱۳ق) آمده است: «فی إرشاد المفید رحمه الله من کلام أمير المؤمنين (ع)... أَيْهَا الدَّائِمُ لِلدُّنْيَا، وَالْمُعْتَرِّ بِتَغْيِيرِهَا، مَتَى غَرَّتْكَ؟ أَمْ بِمَصَارِعِ آبَائِكَ فِي الْبَلَى، أَمْ بِمَصَارِعِ أُمَّهَاتِكَ تَحْتَ الثَّرَى؟» (عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق: ۲۱۷/۴). مصحح تفسیر نور الثقلین در پاورقی این روایت نوشته است: در نسخه‌های تفسیر نور الثقلین واژه «بمصارع» آمده اما در منبع اصلی روایت (الارشاد) و نهج‌البلاغه به صورت: «بمضاجع» ضبط گردیده است. از جهت فصاحت این واژه با اسلوب کلام مناسب‌تر است و بعید نیست نسخه‌های تفسیر نور الثقلین به تصحیف دچار شده باشند (همان، پاورقی). مراد مصحح از مناسبیت واژه با سیاق از جهت فصاحت آن است که واژه «بمصارع» در جمله یکبار آمده است و برای پرهیز از تکرار واژه و فزونی فصاحت کلام به کار بردن واژه‌ای متفاوت مناسب‌تر است.

روایت در الارشاد و نهج البلاغه بدین صورت آمده است: «مَنْ غَرَّكَ أَمْصَارُ آبَائِكَ مِنَ الْبَلَى أَمْ مَصَاجِعُ أُمَّهَاتِكَ تَحْتَ الثَّرَى» (مفید، ۱۴۱۳ق: ۲۹۷/۱)، «مَنْ غَرَّكَ أَمْصَارُ آبَائِكَ مِنَ الْبَلَى أَمْ مَصَاجِعُ أُمَّهَاتِكَ تَحْتَ الثَّرَى» (حکمت/۱۳۱). ابن شعبه حرانی (۴۱۳ق) در تحف العقول^۱ نیز بسان دو مصدر اخیر نقل کرده است: «مَنْ غَرَّكَ بِنَفْسِهَا مَصَارِعُ آبَائِكَ مِنَ الْبَلَى أَمْ مَصَاجِعُ أُمَّهَاتِكَ مِنَ الثَّرَى» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۸۷). ابن ابی الحدید (۱۴۰۴ق: ۳۲۶/۱۸)، ابن میثم (۱۳۷۵: ۳۱۳/۵) و شوشتری (۱۳۷۶: ۵۰/۱۲) در شروح خود بر نهج البلاغه واژه را به همین صورت نقل کرده‌اند.

سزآمد بیان است که در امالی شیخ طوسی (۴۶۰ق) واژگان «مَصَارِعُ» و «مَصَاجِعُ» جا به جا گردیده و در اصطلاح حدیثی، مقلوب^۲ هستند: «أَمْ مَنِ غَرَّكَ، أَمْ مَصَاجِعُ آبَائِكَ مِنَ الْبَلَى، أَمْ مَصَارِعُ أُمَّهَاتِكَ تَحْتَ الثَّرَى» (طوسی، ۱۴۱۴ق: ۵۹۵).

۲-۱-۲. شناسایی تصحیف ناشی از پایه حروف

طیف گسترده‌ای از تصحیفات رخ داده در احادیث از حد جابجایی نقطه فراتر رفته و در آن پایه حروف به سبب شباهت به یکدیگر تبدیل شده‌اند. بخشی از تصحیفات که منجر به تبدیل پایه‌ای به پایه دیگر می‌شود در خط نسخ و خطوط متأخر عربی که برای عموم آشنا هستند، قابل تشخیص است، اما شماری از شباهت‌ها تنها در چارچوب خطوط قدیم مانند: خط حجازی یا کوفی قابل درک است و با صورت متأخر حروف قابل درک نیست (پاکتچی، ۱۳۹۲: ۲۸۹). این قبیل تصحیفات در روایات امام علی (ع) رخ داده است و می‌توان با معیار قرار دادن نهج البلاغه، آن‌ها را شناسایی کرد، نمونه‌ها:

الف) محدث نوری (۱۳۲۰ق) در مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل از غُرِّ الحِکَم نقل کرده است: «إِنَّ أَبْصَارَ هَذِهِ الْفُحُولِ طَوَامِخٌ وَ هُوَ سَبَبُ هَبَائِهَا فَإِذَا نَظَرَ أَحَدُكُمْ إِلَى امْرَأَةٍ فَأَعْجَبَتْهُ فَلْيَمْسُ أَهْلَهُ فَإِنَّمَا هِيَ امْرَأَةٌ بِامْرَأَةٍ» (نوری، ۱۴۰۸ ق: ۲۷۱/۱۴). آیت‌الله بروجردی (۱۳۸۰ق) در کتاب جامع احادیث الشیعه این روایات را از غُرِّ الحِکَم گزارش کرده است: «إِنَّ أَبْصَارَ هَذِهِ الْفُحُولِ طَوَامِخٌ وَ هِيَ سَبَبُ هَبَائِهَا ...» (بروجردی، ۱۳۸۶: ۵۹۸/۲۵). محققان هر دو اثر به تصحیف در واژه «هَبَائِهَا» اشاره کرده و ریخت صحیح آن را «هَبَائِهَا» دانسته‌اند، البته محقق مستدرک الوسائل صرفاً بر وجود تصحیف اشاره کرده است (نوری، ۱۴۰۸ق: ۲۷۱/۱۴، پاورقی)؛ اما محققان جامع احادیث الشیعه، نهج البلاغه را دلیل شناسایی این تصحیف بیان کرده‌اند (بروجردی، ۱۳۸۶: ۵۹۸/۲۵، پاورقی). در حکمت ۴۲۰ نهج البلاغه سخن امام علی (ع) چنین انعکاس یافته است: «إِنَّ أَبْصَارَ هَذِهِ الْفُحُولِ طَوَامِخٌ وَ إِنَّ ذَلِكَ سَبَبُ هَبَائِهَا ...» (حکمت/۴۲۰). ابن ابی الحدید (۱۴۰۴ق: ۶۳/۲۰)، ابن میثم (۱۳۷۵: ۴۴۶/۵) و شوشتری (۱۳۷۶: ۲۷۲/۶) در شروح خود واژه را به این شکل آورده‌اند.

۱. تحف العقول، اگرچه فاقد سند است، با این وجود عالمان به روایات این کتاب اعتماد کرده‌اند. به گفته علامه مجلسی غالب روایات این کتاب در مواظ و اصول معلومی است که به سند احتیاج ندارند (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۲۹/۱).

۲. حدیث مقلوب، حدیثی است که عبارتی از سند یا متن حدیث به صورت پس و پیش آورده شود (مامقانی، ۱۴۱۱ق: ۳۹۱).

واژه «هباء» از ریشه «هبو» به معنای غبار است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ۳۱/۶؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۸۳۲)، مراد از «الهباء» ذرات غبار درخشنده و پراکنده در سطح زمین، و همچنین ذرات غبار پراکنده‌ای هستند که به واسطه نور خورشید دیده می‌شود (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ۹۷/۴؛ فیومی، ۱۴۱۴ق: ۶۳۳/۲). روشن است واژه «الهباء» با سیاق سخن امام (ع) سنخیتی ندارد. اما واژه «الهباب» - که در نهج البلاغه به کار رفته است - از ریشه «هب» و به معنای توجه، لرزش و حرکت است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ۴/۶) و «الهباب» به معنای صدای قوچ موقع هیجان شهوت و طلبیدن میش است (ابن میثم، ۱۳۷۵: ۵۴۷/۵). برخی نیز آن را با توجه به سیاق سخن حضرت به معنای هیجان آورده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۳۸۹/۱۵). بر این اساس، میان «ه» و «ئ» مشابهت وجود دارد و احتمالاً ناسخان سایر کتب روایی توانسته‌اند تمیز دهند و با بهره‌گیری از نهج البلاغه می‌توان این تصحیف را تشخیص داد.

لازم به ذکر است تمیمی آمدی (۵۵۰ق) در «غرر الحکم» واژه را به همان کیفیت نهج البلاغه ثبت کرده است: «إِنَّ أَبْصَارَ هَذِهِ الْفُحُولِ طَوَامِخٌ وَ هِيَ سَبَبٌ هِبَابًا فَإِذَا نَظَرَ أَحَدُكُمْ إِلَى امْرَأَةٍ فَأَعْجَبَتْهُ فَلَيْمَسَ أَهْلَهُ فَإِنَّمَا هِيَ امْرَأَةٌ بِامْرَأَةٍ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق: ۲۴۳-۲۴۲). نگارنده احتمال می‌دهد که در نسخه‌های قبلی غرر الحکم به شکل «هباء» بوده و بعدها توسط محققان تصحیح گردیده است.

ب) در فرازی از خطبه ۲۳۳ نهج البلاغه آمده است: «وَ اعْلَمُوا رَحِمَكُمُ اللَّهُ أَنْتُمْ فِي زَمَانٍ ... فَتَاهُمْ عَارِمٌ وَ شَائِبُهُمْ آئِمٌّ وَ عَالِمُهُمْ مُنَافِقٌ» (خطبه/۲۳۳): «بدانید خدایتان پیام‌رزا! شما در زمانی به سر می‌برید که ... جوانشان بدخو و پیرشان گنهکار، عالمشان دو رو». ابن ابی‌الحدید (۱۴۰۴ق: ۱۲/۱۳)، ابن میثم (۱۳۷۵: ۱۱۳/۴) و شوشتری (۱۳۷۶: ۱۸۷/۸) واژه را به همین کیفیت نقل کرده‌اند. ورام بن ابی فراس (۶۰۵ق) در کتاب «تَنْبِيْهُ الْحَوَاطِرِ وَ نُزْهَةُ النَّوَاطِرِ» این خطبه را آورده و فراز مذکور را چنین منعکس داده است: «وَ اعْلَمُوا رَحِمَكُمُ اللَّهُ أَنْتُمْ فِي زَمَانٍ ... فَتَاهُمْ عَارِمٌ وَ شَائِبُهُمْ آئِمٌّ وَ عَالِمُهُمْ مُنَافِقٌ» (ورام بن ابی فراس، ۱۴۱۰ق: ۷۹/۱).

واژه «الشَّابُّ» در کتاب یادشده تصحیفی از واژه «الشَّائِبُّ» است. «شَائِبٌ» از ماده «شَبَّ» به معنای سفیدی مو است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ۲۳۲/۳). «شَائِبٌ» اسم فاعل آن و به معنای کسی است که دارای موی سفید (دنبلی خویی، بی‌تا: ۲۵۹) و کنایه از پیرمرد است. «شَائِبُهُمْ» با سیاق کلام سازگار است: «فَتَاهُمْ عَارِمٌ وَ شَائِبُهُمْ آئِمٌّ»: «جوانشان بدخو و پیرشان گنهکار»، در صورتی که واژه «شَابُّ» صحیح بود باید به واژه «فتی» در جمله متصل بدان (فَتَاهُمْ عَارِمٌ) اکتفا می‌شد و لزومی به بیان مترادف آن نبود و چنین ایراد می‌گردید: «فَتَاهُمْ عَارِمٌ وَ آئِمٌّ». بعلاوه چون سخن از انحرافات اصناف مختلف مردم در روزگاری ناسازگار است و سیاق اقتضا دارد هم از احوال جوانان در آن دوران و هم پیران سخن گفته شود. لازم به ذکر است که لیثی واسطی (ق ۶) در کتاب عیون الحکم و المواعظ این فقره بدین صورت آمده است: «فَتَاهُمْ عَارِمٌ وَ شَيْخُهُمْ آئِمٌّ» (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۱۷۳). «شیخ» به معنای پیرمرد و مترادف «شَائِبٌ» است.

به هر روی علامه مجلسی (۱۱۱۰ق) روایت تَنْبِيْهُ الْحَوَاطِرِ وَ نُزْهَةُ النَّوَاطِرِ را در بحارالانوار نقل کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۲۳/۷۰). جمعی از محققان که به تصحیح و تحقیق بحار همت گماشته‌اند، به تصحیف در رخ داده در واژه و تصحیح آن با استفاده از نهج البلاغه تصریح داشته‌اند (همان، پاورقی).

ممکن است اشکال شود که در مقایسه صورت گرفته، احتمال نقل به معنا وجود دارد و هر دو حالت نقل شده می‌تواند صحیح باشد؛ در پاسخ باید گفت؛ اولاً، به هنگام تعدد نقل‌های هم‌مضمون، نمی‌توان به سادگی همه متن‌ها را با تمام جزئیات و ریزه‌کاری‌ها و الفاظ آن درست و معتبر دانست (مسعودی، ۱۳۸۹: ۱۳۷ «الف»)، زیرا یکی از پیامدهای نقل به معنا وقوع خطا در بین روایات بود (معارف، ۱۳۸۷: ۱۵۸) و در برخی موارد، گزارش سخن معصوم (ع) به تصحیف، تغییر و تحریف دچار شده است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۵)، ثانیاً، چنان‌که در این دو نمونه مشخص گردید، نقل متفاوت از نهج البلاغه، خدشه در معنای صحیح روایت را موجب شده است.

۳-۱-۲. شناسایی تصحیف برآمده از تشابه آوایی

در سده‌های نخست هجری، بخشی از انتقال حدیث شفاهی انجام می‌شد و در انتقال از دهان به گوش، وجود برخی شباهت‌های آوایی می‌توانست موجب بروز اشتباه و تغییر کلمه بر اساس تشابه‌های آوایی گردد (پاکتچی، ۱۳۹۲: ۲۹۷). برخی واژه‌ها به لحاظ نوشتاری یا تلفظی شبیه به هم هستند و ممکن است در هنگام نقل یا کپی‌برداری با حرف مشابه دچار اشتباه شوند. گاه ممکن است دو واژه در روایات تصحیف شده و هر دو دارای معنای مشابه باشند. با بررسی و مقایسه کلام امام علی (ع) در نهج البلاغه و منبع دیگر، به رغم گزارش متفاوت واژه، معنای حاصل از واژه در منبع دیگر صحیح بوده و قابل توجیه است. نمونه‌ها:

الف) موارد تبادل میان ظاء و ضاد در زبان عربی به گونه‌ای است که در برخی گویش‌ها یکی از آنها به نفع دیگری حذف شده و از سده‌های متقدم هجری، همین تبدیل‌ها شماری از اهل لغت را واداشته است تا تک‌نگاشت‌هایی با عنوان «الفرق بین الظاء و الضاد» بنویسند (پاکتچی، ۱۳۹۲: ۲۹۹). در خطبه ۲۰۲ - که سخنان امام علی (ع) خطاب به رسول خدا (ص) در هنگام دفن حضرت فاطمه (س) است - آمده است: «... وَ أَمَّا لِيْلِي فَمُسَهَّدٌ إِلَى أَنْ يَخْتَارَ اللَّهُ لِي ذَاكَ الَّذِي أَنْتَ بِمَا مُقِيمٌ وَ سَتُبْنِيكَ ابْنُكَ بِتَضَافِرٍ أُمِّتِكَ عَلَى هَضْمِهَا» (خطبه / ۲۰۲): «و شهبایم شب زنده داری. تا آنکه خدا خانه‌ای را که تو در آن به سر می‌بری برایم گزیند و این غم که در دل دارم فرو نشیند. زودا دخترت تو را خبر دهد که چسان امتت فراهم گردیدند». ابن‌ابی‌الحدید (۱۴۰۴ق: ۲۶۵/۱۰)، ابن‌میثم (۱۳۷۵: ۲/۴) و شوشتری (۱۳۷۶: ۲۸۲/۵) واژه را به این شکل نقل کرده‌اند.

این خطبه در جوامع حدیثی نقل گردیده است، از جمله کلینی (۳۳۹ق) در کافی آورده است: «... وَ سَتُبْنِيكَ ابْنُكَ بِتَضَافِرٍ أُمِّتِكَ عَلَى هَضْمِهَا» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۴۵۹/۱). در نهج البلاغه واژه «تضافر» (با حرف «ض») و در کافی «تظافر» (با حرف «ظ») ضبط شده است.

برخی کتاب‌های لغت «تَضَافَرٌ» و «تَظَافَرٌ» دارای معنای یکسان دانسته‌اند؛ در لسان العرب آمده است: «تَضَافَرُ الْقَوْمُ عَلَى فُلَانٍ وَ تَظَافَرُوا عَلَيْهِ وَ تَظَاهَرُوا بِمَعْنَى وَاحِدٍ كُلُّهُ إِذَا تَعَاوَنُوا وَ تَجَمَّعُوا عَلَيْهِ» (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق: ۴/۴۹۰)، «تَظَافَرُ الْقَوْمُ عَلَيْهِ وَ تَظَاهَرُوا بِمَعْنَى وَاحِدٍ» (همان: ۵۱۹). صاحب بن عباد نیز نوشته است: «تَظَافَرُوا عَلَيْهِ بِمَعْنَى الضَّادِ أَيْ تَعَاوَنُوا» (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴ق: ۲۵/۱۰). این عبارات نشان می‌دهد که هر

دو واژه در برخی موارد به معنای «همکاری و تجمع» به کار رفته‌اند. علامه مجلسی (۱۱۱۰ق) معتقد است آن چه در کافی آمده است ناشی از تصحیف ناسخان است و شکل صحیح آن همان است که در نهج البلاغه آمده است. وی همچنین نوشته است: «تضافر» با آن چه در کتاب‌های لغت آمده، سازگارتر است. جوهری آن را چنین معنا کرده است: «تضافروا على الشيء تعاونوا عليه» است و چنین معنایی را برای «تظافر» بیان نکرده است (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۳۲۸/۵). روشن است که در کلام امام علی (ع) یکی از دو واژه به کار رفته و بسیار محتمل است تصحیف به دلیل تشابه آوایی و قرابت معنایی رخ داده باشد. با توجه به اتقان متن نهج البلاغه و عدم معنایی واژه «تظافر» در غالب کتاب‌های لغت و معتبر کهن به نظر می‌آید سخن علامه مجلسی صحیح باشد و «تظافر» در گزارش کافی تصحیفی از «تضافر» باشد.

ب) گاه تصحیف برآمده از تشابه آوایی، به دلیل قریب المخرج بودن دو حرف است؛ برای نمونه: از جمله سخنان امام علی (ع) که در حکمت‌های نهج البلاغه و دیگر منابع روایی گزارش شده، این عبارت است: «الْفَكْرُ مِرَّةً صَافِيَةً وَ الْإِعْتِبَارُ مُنْذِرٌ نَاصِحٌ وَ كَفَى أَدْبًا لِنَفْسِكَ تَحَبُّبُكَ مَا كَرِهْتَهُ لَغَيْرِكَ» (حکمت/۳۶۵). ابن ابی‌الحدید (۱۴۰۴ق: ۲۸۳/۱۹)، ابن میثم (۱۳۷۵: ۴۲۰/۵) و شوشتری (۱۳۷۶: ۵۹۶/۱۴) واژه را به همین صورت انعکاس داده‌اند.

واژه «الْإِعْتِبَارُ» در عبارت «الْإِعْتِبَارُ مُنْذِرٌ نَاصِحٌ» در برخی مصادر حدیثی به صورت «الْإِعْتِدَارُ» آمده است، شیخ طوسی (۴۶۰ق) با اسناد خود در امالی نقل کرده است: «قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ: الْفَكْرُ مِرَّةً صَافِيَةً وَ الْإِعْتِدَارُ مُنْذِرٌ نَاصِحٌ» (طوسی، ۱۴۱۴ق: ۱۱۵). آمدی نیز آورده است: «الْإِعْتِدَارُ مُنْذِرٌ نَاصِحٌ» (تیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۴۴۷).

مقایسه گزارش‌ها نشان می‌دهد در نهج البلاغه، واژه «الْإِعْتِبَارُ» و در امالی طوسی (۴۶۰ق) و غرر الحکم کلمه «الْإِعْتِدَارُ» متفاوت گزارش شده‌اند. با محور قرار دادن نهج البلاغه به نظر می‌رسد، واژه «الْإِعْتِدَارُ» به تصحیف دچار شده باشد و صورت صحیح همان «الْإِعْتِبَارُ» باشد. برای این ادعا می‌توان شواهدی را بیان کرد: ۱) معنای حاصل از عبارت با گزارش نهج البلاغه بهتر و معقول‌تر است، توضیح آن که با فرض واژه «الْإِعْتِبَارُ» معنای عبارت چنین خواهد بود: «عبرت گرفتن، بیم‌دهنده‌ای خیرخواه است»، اما با فرض واژه «الْإِعْتِدَارُ» معنا این طور است: «عذرخواهی، بیم‌دهنده‌ای خیرخواه است». علامه مجلسی (۱۱۱۰ق) - که روایت را از امالی طوسی آورده است - معنای اخیر را توجیه کرده و نوشته است: مراد امام (ع) آن است که آثاری که بر عذرخواهی مترتب است، موجب ترک گناهان و بدی‌ها است، و در صورتی که با ترس از عذاب همراه باشد، اثرش افزون‌تر خواهد بود (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۱۶۹/۱) این توجیه علامه گویا دارای تکلف است. شاید به همین دلیل احتمال دیگری را مطرح کرده و نوشته است: به نظر می‌رسد در «الْإِعْتِدَارُ» تصحیف رخ داده باشد همان‌گونه در نهج البلاغه و دیگر مصادر آمده است ریخت صحیح آن: «الْإِعْتِبَارُ» باشد (همان: ۲) قرینه دیگری که مؤید تصحیف است گزارش شیخ مفید (۴۱۳ق) در امالی است، وی مطابق با گزارش نهج البلاغه آورده است: «الْفَكْرُ مِرَّةً صَافِيَةً وَ الْإِعْتِبَارُ مُنْذِرٌ نَاصِحٌ» (مفید، ۱۴۱۳ق: «ب»: ۳۳۶).

۴-۱-۲. شناسایی تصحیف در حروف افزوده شده

از دیگر تصحیفات ممکن در حروف، افزوده شدن یک یا چند حرف به کلمه است و یکی از راه‌های شناسایی آن مقایسه متون حدیثی با یکدیگر است. در روایات امام علی (ع) به دلیل اضافه شدن حرف یا حروفی در واژه تصحیف رخ داده است. با بهره‌گیری از نهج البلاغه می‌توان تصحیف در سخن مشابه امام (ع) را تعیین کرد. برای نمونه کلینی (۳۲۹ق) با اسناد خود از اصبع بن نباته، خطبه‌ای در توصیف اسلام از امام علی (ع) گزارش کرده است، ریخت واژه‌ای از آن متفاوت با گزارش نهج البلاغه است: «شَرَعَ الْإِسْلَامَ وَ سَهَّلَ شَرَائِعَهُ لِمَنْ وَرَدَهُ ... وَ لَبَّاسًا لِمَنْ تَدَبَّرَ» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۴۹/۲).

در خطبه ۱۰۶ نهج البلاغه این خطبه آمده است: «شَرَعَ الْإِسْلَامَ فَسَهَّلَ شَرَائِعَهُ لِمَنْ وَرَدَهُ ... وَ لَبَّاسًا لِمَنْ تَدَبَّرَ» (خطبه/۱۰۶). ابن ابی الحدید (۱۴۰۴ق: ۱۷۱/۷)، ابن میثم (۱۳۷۵: ۳۰/۳) و شوشتری (۱۳۷۶: ۳۴۵/۱۲) واژه را به این شکل نقل کرده‌اند.

واژه «لَبَّاسًا» در کافی به صورت «لَبَّأ» در نهج البلاغه انعکاس یافته است. ظاهراً «لَبَّاسًا» تصحیفی از «لَبَّأ» است. در زبان عربی، اضافات حروف به ویژه در کلمات مشابه مثل «لَبَّاسًا» و «لَبَّأ» ممکن است رخ دهد. افزودن «سا» به انتهای «لَبَّأ» به خاطر اشتباه در قرائت نسخه‌ها و یا هر دلیل دیگری می‌تواند به اشتباهاتی از این دست بیانجامد. گذشته از این که با اتکا به نهج البلاغه می‌توان به این تصحیف دست یازید، شواهد معنوی و لفظی نیز صورت واژه در کاربست نهج البلاغه را تأیید می‌کنند:

(۱) از همنشینی فعل «تَدَبَّرَ» می‌توان حدس زد که در این عبارت، «لَبَّأ» سنخیت بیشتری نسبت به «لَبَّاسًا» دارد. لباس به معنای پوشیدنی است، اما لَبَّ به معنای عقلی پیراسته از شائبه‌ها است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۷۳۳). فعل «تَدَبَّرَ» ثلاثی مزید از باب تفعّل به معنای اندیشیدن در نتایج و پیامدهای کارها است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق: ۳۲۴/۲؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۳۰۶). از این روی «لَبَّأ» با سیاق کلام سازگارتر است.

(۲) شاهد دیگر بر تصحیف در کافی، گزارش‌هایی است که دیگر کتاب‌های کهن از این خطبه آورده‌اند و در آن‌ها ریخت «لَبَّأ» نوشته شده است (ثقفی، ۱۳۹۵ق: ۱۳۹/۱؛ ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۶۳؛ مفید، ۱۴۱۳ق: ج۳؛ طوسی، ۱۴۱۴ق: ۳۷). علامه مجلسی (۱۱۱۰ق) در کتاب مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول - که شرح کافی است - و نیز در موسوعه بحارالانوار بر رخداد تصحیف در کافی تصریح کرده است (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۳۰۱/۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۳۵۴/۶۵).

۲-۲. شناسایی تصحیف در سطح واژه

در تصحیف واژه یک کلمه نه در حد جابجایی حروف، بلکه با کلیت آن به کلمه‌ای دیگر تبدیل شده است. بی‌تردید بخشی از این چرخش‌های واژه‌ای می‌تواند به طور خودآگاه یا ناخودآگاه برخاسته از زمینه‌های اعتقادی راوی بوده باشد که در صورت خودآگاه مصداقی از وضع و جعل، و در صورت ناخودآگاه مصداقی از خطا خواهد بود (پاکتچی، ۱۳۹۲: ۳۰۹). نوع دیگری از تصحیف‌های رخ داده در سخنان امام علی (ع) در سطح واژگان است و با بهره‌گیری از نهج البلاغه می‌توان آن‌ها را مشخص کرد. لازم به ذکر است اگرچه

تصحیف در واژگان نیز به واسطه تغییر در حروف است، شاید بتوان آن دو را یکسان تلقی کرد، با این وصف در این نوشتار میان آن‌ها تفاوت قرار داده شده و دگرگونی در چند حرف، تصحیف در واژه به حساب آمده است، نمونه‌ها:

الف) گاه این نوع تصحیف رخ داده در واژگان روایات موجب شکل‌گیری ساختاری در کلمات شده است که در زبان عربی آن ساختار به کار نرفته است. با مقایسه سخن امام علی (ع) در نهج البلاغه و دیگر جوامع حدیثی با معیار عدم وجود ساختار واژه در زبان عربی می‌توان بر رخداد تصحیف در چند حرف یک واژه پی برد. در کافی و نهج البلاغه سخن یکسانی از امام علی (ع) - خطاب به فرزندش امام حسن (ع) - با اختلاف در واژه‌ای گزارش کرده‌اند؛ در کافی آمده است: «فَإِنَّمَا أَنْتَ جَامِعٌ لِأَخَدِ رَجُلَيْنِ إِمَّا رَجُلٌ عَمِلَ فِيهِ بِطَاعَةِ اللَّهِ فَسَعَدَ بِمَا شَقِيتَ وَ إِمَّا رَجُلٌ عَمِلَ فِيهِ بِمَعْصِيَةِ اللَّهِ فَشَقِيَ بِمَا جَمَعْتَ لَهُ وَ لَيْسَ مِنْ هَذَيْنِ أَحَدٌ بِأَهْلٍ أَنْ تُؤْثِرَهُ عَلَى نَفْسِكَ وَ لَا تُبْرِكَ لَهُ عَلَى ظَهْرِكَ...» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۷۲/۸). در حکمت ۴۱۶ نهج البلاغه آمده است: «إِنَّمَا أَنْتَ جَامِعٌ لِأَخَدِ رَجُلَيْنِ رَجُلٌ عَمِلَ فِيهِمَا جَمَعَتْهُ بِطَاعَةِ اللَّهِ فَسَعَدَ بِمَا شَقِيتَ بِهِ أَوْ رَجُلٌ عَمِلَ فِيهِ بِمَعْصِيَةِ اللَّهِ فَشَقِيَ بِمَا جَمَعْتَ لَهُ وَ لَيْسَ أَحَدٌ هَذَيْنِ أَهْلًا أَنْ تُؤْثِرَهُ عَلَى نَفْسِكَ وَ لَا أَنْ تُحْمَلَ لَهُ عَلَى ظَهْرِكَ...» (حکمت/۴۱۶). ابن ابی‌الحدید (۱۴۰۴ق: ۵۴/۲۰)، ابن میثم (۱۳۷۵: ۴۴۴/۵) و شوشتری (۱۳۷۶: ۶۲۴/۱۴) واژه را به همین صورت آورده‌اند.

تفاوت نقل کافی و نهج البلاغه در دو فعل «تُبْرِكَ» و «تَحْمَلُ» است. فعل «تُبْرِكَ» با دو حرف جر «لِ» و «عَلَى» در زبان عربی به کار نرفته و در کتاب‌های لغت برای این فعل حرف جر «عَنْ» بیان گردیده است، برای آن مثال آورده‌اند: «لَا تُبْرِكُوا عَنِ الظَّالِمِ» به معنای: «لَا تَشْتُمُوهُ فَتُخَفَّفُوا مِنْ عُقُوبَةِ ذَنْبِهِ» (او را دشنام ندهید تا از شدت مجازات گناهش کاسته نشود) (زمخشری، ۱۴۱۷ق: ۹۳/۱؛ صاحب بن عباد، ۱۴۱۴ق: ۲۹۷/۹؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق: ۸۶/۳؛ ابن‌اثیر جزری، ۱۳۶۷: ۱۱۵/۱). این در حالی است که فعل «تَحْمَلُ» با حرف جر «عَلَى» به کار رفته است؛ چنان‌که نوشته‌اند: «حَمَلَهُ عَلَى الدَّابَةِ يَحْمِلُهُ حَمْلًا» (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق: ۱۷۵/۱۱).

معنای حاصل از سخن امام (ع) با «تَحْمَلُ» صحیح است و عبارت نهج البلاغه: «وَلَا أَنْ تُحْمَلَ لَهُ عَلَى ظَهْرِكَ» به این معنا است: «به خاطر او بر دوشت بارش را حمل کنی». در حالی که معنای حاصل از «تُبْرِكَ» با سیاق کلام سازواری ندارد. علامه مجلسی (۱۱۱۰ق) به تفاوت گزارش نهج البلاغه و کافی اشاره کرده است و در تبیین معنای فراز کافی نوشته است: «برد لك على فلان» به معنای آن‌چیزی است که ثابت و واجب است و «لَا تُبْرِكَ عَلَى ظَهْرِكَ» یعنی به خاطر او باری بر دوشت واجب نگردان (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۱۶۸/۲۵). از مطالبی که گذشت روشن شد که معنایی که مجلسی بیان کرده در کتاب‌های لغت کهن به کار نرفته است.

۱. و تو فراهم آورنده‌ای که برای یکی از دو تن خواهی گذاشت: آن‌که گرد آورده تو را در طاعت خدا به کار برد پس او بدانچه تو بدیخت شده‌ای خوشیخت شود، یا آن‌که آن را در نافرمانی خدا صرف کند پس تو بدانچه برای وی فراهم آورده‌ای بدیخت شوی و هیچ یک از این دو سزاوار نبود که بر خود مقدمش داری و بر پشت خویش برای او باری برداری.

ب) کلینی (۳۲۹ق) در کافی از پیامبر (ص) نقل کرده که حضرت ضمن خطبه‌ای درباره مردگان فرمودند: «قَدْ غَلَبَ عَلَى كَثِيرٍ مِنَ النَّاسِ حَتَّى كَأَنَّ الْمَوْتَ... عَمَّا قَلِيلٍ إِلَيْهِمْ رَاجِعُونَ بُيُوتُهُمْ أَجْدَانُهُمْ وَ يَأْكُلُونَ تَرَائِمَهُمْ فَيَطْنُونُ أَهْمَهُمْ مُخَلَّدُونَ بَعْدَهُمْ» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۱۶۹/۸). سیدرضی (۴۰۶ق) در حکمت‌های نهج البلاغه آورده است که چون امام علی (ع) در تشییع جنازه‌ای دید که شخصی می‌خندد، فرمود: «كَأَنَّ الْمَوْتَ فِيهَا عَلَى غَيْرِنَا كُتِبَ... عَمَّا قَلِيلٍ إِلَيْنَا رَاجِعُونَ نُبَوُّهُمْ أَجْدَانُهُمْ وَ نَأْكُلُ تَرَائِمَهُمْ كَأَنَّا مُخَلَّدُونَ بَعْدَهُمْ» (حکمت/۱۲۲). ابن‌ابی‌الحدید (۱۴۰۴ق: ۳۱۱/۱۸)، ابن‌میثم (۳۷۵: ۳۰۶/۵) و شوشتری (۱۳۷۶: ۳۱۹/۱۱) واژه را به همین شکل آورده‌اند.

به نظر می‌آید واژه «بُيُوتُهُمْ» در کافی به تصحیف دچار شده باشد و ریخت صحیح آن طبق نهج البلاغه «نُبُوتُهُمْ» باشد. در نقل کافی، فقره «نُبُوتُهُمْ أَجْدَانُهُمْ»؛ أحداث جمع جدث بوده، و مراد از آن قبر است؛ معنا آن است که خانه‌های این مردگان قبورشان است (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۴۲/۲۶). معنای عبارت چنین خواهد شد: «... (گویا) مردگان پس از اندکی به سوی بازماندگان باز می‌گردند، خانه‌های مردگان قبرهای آنان است. بازماندگان ارث آنان را می‌خورند و گمان می‌کنند که بعد از آنان جاودان هستند». اما در نهج البلاغه آمده است: «نُبُوتُهُمْ أَجْدَانُهُمْ». «نُبُوتُ» از ماده «بوء» به معنای «رجع» است. این ماده در ثلاثی مزید باب تفعیل به معنای «سُکنی داد/ جای داد» است؛ «بُؤْتُهُ دَاراً: أَسْكَنْتُهُ إِيَّاهَا» (فیومی، ۱۴۱۴ق: ۶۶/۲). بنابراین برگردان «نُبُوتُهُمْ أَجْدَانُهُمْ» می‌شود: «آنان را در قبرهایشان جای می‌دهیم» و معنای عبارت نهج البلاغه چنین خواهد بود: «... (گویا) مردگان پس از اندکی به سوی ما باز می‌گردند، آنان را در قبرهایشان جای می‌دهیم و میراث آنان را می‌خوریم. گویا ما بعد از آنان جاودان هستیم». علامه مجلسی (۱۱۱۰ق) نوشته است: ظاهراً واژه «بُيُوتُهُمْ» در نسخه‌های کافی به تصحیف دچار باشد و ریخت «نُبُوتُهُمْ» - که در نهج البلاغه آمده است - صحیح می‌باشد (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۴۲/۲۶).

ممکن است اشکال شود در نقل کافی سخن امام علی (ع) درباره احوال عموم مردم است و فرد خاصی مورد خطاب حضرت نیست: «قَدْ غَلَبَ عَلَى كَثِيرٍ مِنَ النَّاسِ حَتَّى كَأَنَّ الْمَوْتَ...» و مناسب با آن در ادامه ضمایر و افعال به صورت جمع مذكر غائب به کار رفته‌اند و طبیعی است که در این سیاق «بُيُوتُهُمْ» - که همراه با ضمیر غائب است - بیاید، و حال آن‌که در نهج البلاغه آغاز سخن با ضمیر متکلم است: «كَأَنَّ الْمَوْتَ فِيهَا عَلَى غَيْرِنَا كُتِبَ» و در ادامه نیز افعال و ضمایر همسو با آن استعمال گردیده‌اند، لذا در این سیاق «نُبُوتُهُمْ» - که فعل متکلم است - باید به کار می‌رفت. در پاسخ باید گفت در بافت گزارش کافی نیز به کار رفتن واژه «بُيُوتُهُمْ» صحیح نیست؛ زیرا فضای سخن درباره رفتاری است که زندگان با مردگان انجام می‌دهد، در ادامه آمده است: «يَأْكُلُونَ تَرَائِمَهُمْ». احوال عموم مردم چنین است که ابتدا اموات خود را در قبرها جای می‌دهند آن‌گاه میراث آنان را به یغما می‌برند. از این روی مناسب با بافت گزارش کافی به کار بردن واژه «بُيُوتُهُمْ»^۱ است تا هماهنگ با فعل «يَأْكُلُونَ»، رفتارهای میراث‌خوران نقد گردد، بعلاوه عطف جمله فعلیه «يَأْكُلُونَ تَرَائِمَهُمْ» بر جمله فعلیه بهتر از عطف بر جمله اسمیه است.

۱. فیض کاشانی (۱۰۹۱ق) در وافی، «نُبُوتُهُمْ» ثبت کرده است (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق: ۱۵۳/۲۶).

۲-۳. شناسایی تصحیف در سطح جمله

مراد از این تصحیف آن است که در دو یا چند واژه یک جمله رخ داده باشد؛ اموری چون: جا به جایی واژگان، تغییر واژگان به مشابه خود و کاستی و افزونی در این نوع تصحیف نمودار است و تصحیف روی داده باعث تغییر در معنای عبارت گردیده است. با بررسی و مقایسه کلام امام علی (ع) در نهج البلاغه و منابع دیگر، نادرستی ریخت ساختار عبارت، می‌توان نمایان کرد؛ نمونه‌ها:

الف) در نهج البلاغه و من لا یحضره الفقیه خطبه‌ای همسان از امام علی (ع) با تفاوت‌هایی اندک نقل شده است. بخشی از خطبه طبق نقل نهج البلاغه چنین است: «أَلَا وَ إِنَّ الْيَوْمَ الْمِصْمَارَ وَ عَدَا السِّبَاقَ وَ السَّبْقَةَ الْجَنَّةَ وَ الْغَايَةَ النَّارَ أَلَا فَلَا تَأْتِبُ مِنْ خَطِيئَتِهِ قَبْلَ مَنِّهِ أَلَا عَامِلٌ لِنَفْسِهِ قَبْلَ يَوْمِ بُؤْسِهِ» (خطبه ۲۸). ابن ابی‌الحدید (۱۴۰۴ق: ۹۱/۲)، ابن میثم (۱۳۷۵: ۳۹/۲) و شوشتری (۱۳۷۶: ۹۴/۱۲) واژه را بدین صورت آورده‌اند.

برابر با گزارش صدوق (۳۸۱ق) در «من لا یحضره الفقیه»، این فراز بدین صورت است: «أَلَا وَ إِنَّ الْمِصْمَارَ الْيَوْمَ وَ السِّبَاقَ عَدَا أَلَا وَ إِنَّ السُّبْقَةَ الْجَنَّةَ وَ الْغَايَةَ النَّارَ أَلَا فَلَا تَأْتِبُ مِنْ خَطِيئَتِهِ قَبْلَ يَوْمِ مَنِّهِ أَلَا عَامِلٌ لِنَفْسِهِ قَبْلَ يَوْمِ بُؤْسِهِ وَ فَقْرِهِ» (صدوق، ۱۴۱۳ق: ۵۱۷/۱-۵۱۶).

عبارت: «أَلَا فَلَا تَأْتِبُ» در نهج البلاغه به صورت: «أَلَا فَلَا تَأْتِبُ» در من لا یحضره الفقیه آمده است؛ در اولی، مرکب از: «أ» استفهام، «فاء» عطف و «لا» نفی است؛ اما در دومی مشتمل بر: «ألا» استفتاحیه تنبیهیه^۱، «فاء» عطف و «لا» نفی است. بررسی و مقایسه مفهوم دو عبارت و توجه به سیاق نشان می‌دهد، در من لا یحضره الفقیه تصحیف به زیادت رخ داده است و بر اساس نهج البلاغه می‌توان بدان پی برد؛ شواهد این مدعا:

۱) طبق نقل نهج البلاغه معنا چنین است: «پس آیا توبه کننده‌ای نیست که از خطای خود پیش از مرگش توبه کند»، اما طبق گزارش من لا یحضره الفقیه این طور باید معنا شود: «آگاه باشید پس توبه کننده‌ای نیست که از خطای خود پیش از مرگش توبه کند». «ألا» استفتاحیه تنبیهیه در اصل مرکب از همزه انکار ابطالی و «لا» نفی است و چون هر دو منفی هستند، نفی نفی، اثبات خواهد بود (بدیع یعقوب، ۱۳۸۶: ۱۳۷) بنابراین سخن امام علی (ع) از صورت انشائی که تحریک و تشویق است به صورت خبری تغییر خواهد یافت.

۲) در هر دو منبع، در ادامه کلام امام (ع) «أ» استفهام و «لا» نفی تکرار شده است: «أَلَا عَامِلٌ لِنَفْسِهِ قَبْلَ يَوْمِ بُؤْسِهِ». این قرینه‌ای است که عبارت قبل نیز باید بر همین سیاق باشد.

۳) شیخ طوسی (۴۶۰ق) در اثر دعای‌اش: مصباح‌المتجهد و سلاح‌المتعب، این خطبه را آورده است، وی فراز مورد بحث را بر همان صورت نهج البلاغه گزارش کرده است: «أَلَا وَ إِنَّ الْمِصْمَارَ الْيَوْمَ وَ عَدَا السِّبَاقَ أَلَا وَ إِنَّ السُّبْقَةَ الْجَنَّةَ وَ الْغَايَةَ النَّارَ أَلَا فَلَا تَأْتِبُ مِنْ خَطِيئَتِهِ ...» (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۶۶۱/۲).

ب) ابن شعبه حرانی (۴۱۳ق) در تحف‌العقول و سیدرضی (۴۰۶ق) در نهج البلاغه از امام علی (ع) خطبه بلندی در خدائشناسی نقل کرده‌اند. در فرازی از آن — برابر با نقل تحف‌العقول — آمده است: «لَا تَشْتَمِلُهُ هُوَ

۱. این حرف مبنی بر سکون است و محلی از اعراب ندارد و توجه مخاطب را به آن چه که گفته می‌شود جلب می‌کند (بدیع یعقوب، ۱۳۸۶: ۱۳۷).

إِنَّمَا تَحَدُّ الْأَدْوَاتُ أَنْفُسَهَا وَ تُشِيرُ الْأَلَّةُ إِلَى نَظَائِرِهَا» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۶۶)، در خطبه ۱۸۶ نهج البلاغه نیز آمده است: «لَا يُشْمَلُ بِحَدٍّ وَ لَا يُحْسَبُ بِعَدٍّ» (خطبه/۱۸۶). ابن ابی الحدید (۱۴۰۴ق: ۷۳/۱۳)، ابن میثم (۱۳۷۵: ۱۴۶/۴) و شوشتری (۱۳۷۶: ۳۰۶/۱) واژه را به همین کیفیت آورده‌اند.

از نظر ساختار نحوی؛ در عبارت اول «هُوَ» فاعل برای فعل «تَشْتَمِلُهُ» است و چون لفظ ضمائر مؤنث هستند فعل به صورت مؤنث به کار رفته است و ضمیر «هُ» نیز مفعول به و مرجع آن «الله» است. در عبارت بعدی: «يُشْمَلُ» فعل مجهول و نائب فاعل آن «هو» مستتر و مرجع آن «الله» و «بِحَدٍّ» جار و مجرور و متعلق به فعل قبلش است. گویا فقره «لَا تَشْتَمِلُهُ هُوَ» به معنای: «واژه هُوَ (او) خدا را شامل نمی‌شود»، در تحف العقول به تصحیف دچار شده است و صورت صحیح آن در نهج البلاغه: «لَا يُشْمَلُ بِحَدٍّ» است.

دست کم به دو دلیل واژه «حَدٍّ» بر «هو» ترجیح دارد: ۱) برخلاف تعبیر تحف العقول، در آیات بسیاری، خداوند با لفظ «هو» و با ساختار «هُوَ اللهُ» توصیف شده است، مانند: «هُوَ اللهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَ الشَّهَادَةِ هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ» (حشر/۲۲)، «هُوَ اللهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ» (حشر/۲۳)، «هُوَ اللهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» (حشر/۲۴) و «قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ» (اخلاص/۱).

۲) تعبیر «حَدٍّ» در فقره نهج البلاغه: «لَا يُشْمَلُ بِحَدٍّ» یا حد اصطلاحی منطقیان (یا تعریف به حد) است و ظاهر آن است که هستی حق تعالی را «حَدٍّ» نیست چه او را اجزائی نیست که مشمول «حَدٍّ» گردد و بر حقیقت او «حَدِّی» احاطه داشته باشد. اما «حَدٍّ» لغوی به معنی نهایت و پایانی که بر جسم احاطه دارد می‌باشد و این از ملحقات «چند پیوسته» و «چند گسسته» (کمیت متصل و منفصل) است که هر دو از اعراضند و واجب الوجود را عرضی نیست، و جایی ندارد. پس محال است که به نهایت داشتن توصیف شود (ابن شعبه حرانی، ۱۳۷۶: ۷۲).

۳. نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تبیین نقش نهج البلاغه در شناسایی تصحیف لفظی روایات شیعه به بررسی برخی سخنان امام علی (ع) در نهج البلاغه و دیگر منابع حدیثی نگاشته شد. تصحیفات رخ داده در روایات سایر مآخذ حدیثی با بهره‌گیری از نهج البلاغه در سه سطح: حروف، واژه و جمله، شناسایی و تحلیل گردید. یافته‌های تحقیق نشان داد:

- نهج البلاغه به دلیل جایگاه ممتازی که دارد می‌تواند مرجعی مورد اعتماد برای بررسی تصحیف روایات مشابهی که در سایر منابع انعکاس یافته مورد بهره‌برداری قرار گیرد. در پژوهش حاضر نمونه‌هایی از تصحیف در منابع حدیثی چون: کافی، من لا یحضره الفقیه و تحف العقول بیان شد.
- تصحیفات رخ داده در روایات مآخذ حدیثی با بهره‌گیری از نهج البلاغه در سه سطح بودند: ۱) تصحیف در سطح حروف؛ ۲) تصحیف در سطح واژه و ۳) تصحیف در سطح جمله. تصحیف در سطح حروف در چهار صورت تبیین گردید: ۱) تصحیف مبتنی بر نقطه؛ ۲) تصحیف ناشی از پایه حروف؛ ۳) تصحیف

برآمده از تشابه آوایی و ۴) تصحیف در حروف افزوده شده. تصحیف در سطح حروف بیش از تصحیف در دو نوع دیگر (واژه و جمله) رخ داده است.

- برای شناسایی و تبیین تصحیف در کنار استدلال به نهج البلاغه و تأیید استعمال صحیح واژه در این کتاب، به قرائن دیگر نیز استشهاد گردید. از جمله: الف) بهره‌گیری از مصادر حدیثی که روایت را همسان نهج البلاغه نقل کرده‌اند؛ ب) ارزیابی واژه و عبارت مصحّف با سیاق کلام؛ ج) بررسی و مقایسه معنای واژه با مراجعه به کتاب‌های لغت؛ د) استفاده از قواعد دستوری برای ارزیابی جایگاه واژه در کلام و سازه و ساختار آن و ه) بهره‌برداری از دیدگاه شارحان حدیثی و حدیث‌پژوهان برجسته.
- تفصیل دلایل ترجیح نقل نهج البلاغه بر سایر نقل‌ها در نمونه‌های بررسی شده طبق جدول ذیل است:

دلایل و قرائن ترجیح گزارش نهج البلاغه و تشخیص تصحیف در سایر منابع حدیثی							نمونه‌های بررسی شده
آیات قرآن	قواعد دستوری	بهره‌گیری از کتب لغت	استدلال عالمان به نهج البلاغه	بهره‌گیری از منابع دیگر	سیاق کلام	متن نهج البلاغه	
			✓	✓	✓	✓	بمضارع / بمضارع
		✓	✓	✓	✓	✓	الهیاء / الهیاب
		✓	✓	✓	✓	✓	الشَّابَّ / الشَّائِبُ
		✓	✓			✓	تظافر / تضافر
			✓	✓	✓	✓	الإِغْتِبَارُ / الإِغْتِبَار
			✓	✓	✓	✓	لِبَاساً / لُبّاً
		✓	✓		✓	✓	ثُبْرَةً / تَحْمِلَ
			✓		✓	✓	بُيُوتُهُمْ / بُيُوتُهُمْ
	✓			✓	✓	✓	أَلَا فَلَا تَأْتِبُ / أَلَا فَلَا تَأْتِبُ
✓	✓		✓			✓	لَا تَشْتَمِلُهُ هُوَ / لَا يُشْمَلُ بِحَدِّ

منابع

- قرآن کریم.
- سیدرضی، محمدبن حسین (۱۳۷۸). نهج البلاغه. مترجم: سید جعفر شهیدی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه. قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.

- ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد (۱۳۶۷). *النهاية في غريب الحديث و الأثر*. تحقیق: محمود محمد طناحی. قم: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۲۷ق). *نخبة الفكر في مصطلح أهل الأثر*. بیروت: دار ابن حزم.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۳۷۶). *رهاورد خرد / ترجمه تحف العقول*. تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.
- ————— (۱۴۰۴ق). *تحف العقول*. چاپ دوم. قم: جامعه مدرسین.
- ابن صلاح، عثمان بن عبد الرحمن (۱۴۲۳ق). *معرفه أنواع علم الحديث*. قم: دار الکتب العلمیه.
- ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ق). *معجم مقاییس اللغة*. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
- ابن میثم، میثم بن علی (۱۳۷۵). *ترجمه شرح نهج البلاغه ابن میثم*. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی، آستان قدس رضوی.
- بدیع یعقوب، امیل (۱۳۸۶). *موسوعة الصرف و النحو و الإعراب*. تهران: ناصر خسرو.
- بروجرودی، حسین (۱۳۸۶). *جامع أحادیث الشيعة*. محقق: جمعی از محققان. تهران: انتشارات فرهنگ سبز.
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۲). *فقه الحديث (با تکیه بر مسائل لفظی)*. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶). *تصنيف غرر الحكم و درر الکلم*. قم: دفتر تبلیغات.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق). *غرر الحكم و درر الکلم*. چاپ دوم. قم: دار الکتب الإسلامی.
- ثقفی، ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال (۱۳۹۵ق). *الغارات*. تهران: وزارت ارشاد.
- دلبری، علی. (۱۳۹۱). *آسیب شناسی فهم حدیث*. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- دلبری، سید علی، و خدایی، سید مهدی (۱۳۹۳). *نقش قرآن در کشف و اصلاح تصحیف در روایات. مجله علوم حدیث، ۷۳ (پاییز)، ۷۷-۹۵.*
- دنبلی خویی، ابراهیم بن حسین (بی تا). *الدرة النجفية*. بی جا: بی نا.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات ألفاظ القرآن*. محقق: صفوان عدنان داوودی. بیروت- دمشق: دار القلم.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۱۷ق). *الفائق في غريب الحديث*. تحقیق: ابراهیم شمس الدین. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- سیدرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق). *نهج البلاغة (للمصحی صالح)*. قم: هجرت.
- سیوطی، عبد الرحمن بن ابی بکر (۱۴۲۰ق). *تدريب الراوي في شرح تقریب النووي*. بیروت: دار الفکر.
- ————— (بی تا). *البحر الذي زخر في شرح ألفية الأثر*. محقق: انیس بن احمد اندونوسی. بی جا: مکتبه الغرباء الأثریه.
- شوشتری، محمدتقی. (۱۳۷۶). *بج الصباغة*. تهران: دار امیرکبیر للنشر.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۰۸ق). *الرعاية في علم الدراية*. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی.

- صاحب بن عباد، اسماعیل بن عباد. (۱۴۱۴ق). *المحیط فی اللغة*. تحقیق: محمدحسن آل یاسین. بیروت: عالم الکتب.
- صالح، صبحی. (۱۳۷۶). *علوم حدیث و اصطلاحات آن*. تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات اسوه.
- صدر، حسن. (۱۳۵۷). *شیعه و پایه گذاری علوم اسلامی*. تهران: روزبه.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۳۹۸ق). *التوحید*. تصحیح و تحقیق: سید هاشم حسینی طهرانی. قم: جامعه مدرسین.
- ————— (۱۴۱۳ق). *من لا یحضره الفقیه*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبائی، محمد کاظم (۱۳۹۰). *منطق فهم حدیث*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). *تہذیب الأحکام*. تحقیق: حسن الموسوی خرسان. چاپ چهارم. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- ————— (۱۴۱۱ق). *مصباح المتہجد و سلاح المتعبد*. بیروت: مؤسسة فقه الشیعة.
- ————— (۱۴۱۴ق). *الأمالی*. قم: دار الثقافة.
- عروسی حویزی، عبد علی بن جمعة (۱۴۱۵ق). *تفسیر نور الثقلین*. چاپ چهارم. قم: اسماعیلیان.
- فراہیدی، خلیل بن أحمد (۱۴۰۹ق). *کتاب العین*. قم: نشر ہجرت.
- فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۰۶ق). *الوائی*. اصفهان: کتابخانہ امام امیر المؤمنین علی (ع).
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق). *المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر*. قم: موسسه دار الهجرة.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی*. چاپ چهارم. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- لیشی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). *عیون الحکم و المواعظ*. قم: دار الحدیث.
- مامقانی، عبدالله (۱۴۱۱ق). *مقیاس الهدایة فی علم الدرایة*. قم: مؤسسة آل البيت (ع) لإحياء التراث.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار*. محقق: جمعی از محققان. چاپ دوم. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ————— (۱۴۰۴ق). *مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول*. چاپ دوم. تهران: دارالکتاب الإسلامية.
- مسعودی، عبدالہادی (۱۳۸۹). *آسیب شناخت حدیث*. قم: انتشارات زائر. «الف»
- ————— (۱۳۸۹). *درسنامہ فهم حدیث*. قم: انتشارات زائر. «ب»
- معارف، مجید (۱۳۸۷). *شناخت حدیث (مبانی فهم متن - اصول نقد سند)*. تهران: نبأ.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). *الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد*. قم: کنگره شیخ مفید.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵). *پیام امام امیر المؤمنین (ع)*. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- مهدوی راد، محمد علی و دلبری، علی (۱۳۹۰). *آفت تصحیف در روایات و راهکارهای شناسایی آن*. علوم حدیث، ۵۹ (بهار و تابستان)، ۴۴-۱۶.
- میر داماد، محمد باقر بن محمد. (بی تا). *الرواشح السماویة فی شرح الأحادیث الإمامیة*. بی جا: بی نا.

- میرلوحی، سیده ریحانه، و میرلوحی، سید علی. (۱۳۹۳). تصحیف «استیثاقنا» به «استثناؤنا» و اثر آن در شرحها و ترجمه‌های نهج البلاغه. پژوهشنامه نهج البلاغه، دوره ۲، شماره ۵، ۱-۲۰.
- نوری، حسین بن محمد تقی (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. محقق: مؤسسة آل البيت (ع). قم: مؤسسة آل البيت (ع).
- ورام بن أبی فراس، مسعود بن عیسی. (۱۴۱۰ق). تنبیہ الخواطر و نُزهة التَّواظُر (مجموعه ورام). قم: مکتبه فقیه.